

Aasta lind – valge-toonekurg

MARGUS OTS

Valge-toonekurgede mängu saadab vali nokaklõbin.

Valge-toonekurg on meil tavaline kodulähedane lind, ometi on ta siin uustulnukas: saabunud poolteist sajandit tagasi. Ta polegi veel jõudnud asustada ühtlaselt kogu Eestit ning meile jäävad tema teadaolevad põhjapoolseimad pesad. Seepärast jälgime hoolega, kuidas tal läheb.

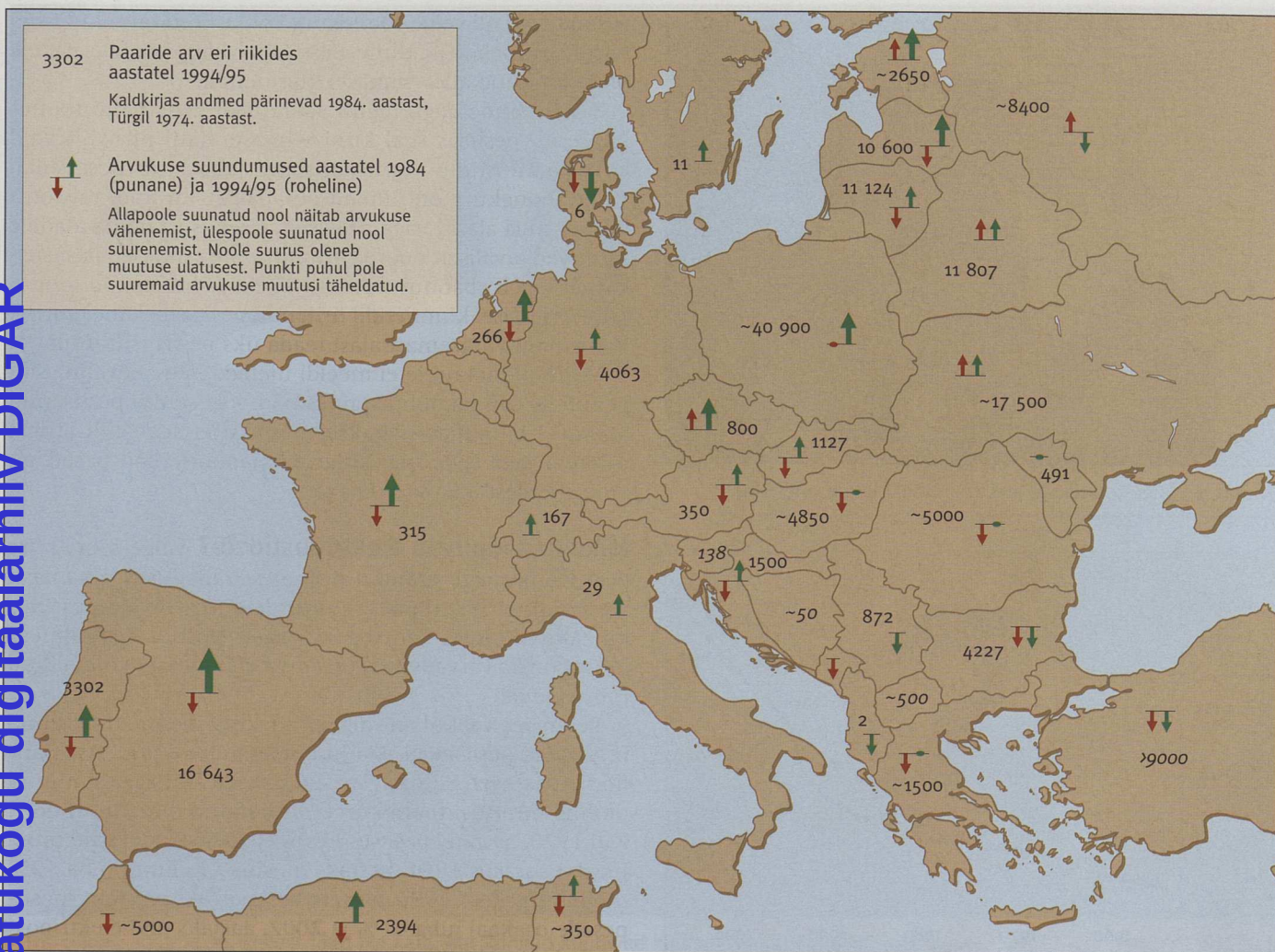
Eesti ornitoloogiaühing on juba kümme aastat valinud meile aasta linnu. Mõte on tutvustada rahvale ühe hästi tuntud linnu kaudu nii linde üldse kui ka nende kaitse põhiprobleeme. Esimene aasta lind oli rukkirääk (1995), mullu oli tähelepanu all harakas, nüüd siis valge-toonekurg. Seda lindu tunneb igaüks, sest ta elutseb peaaegu eranditult inimese läheduses ja kõiki tema tegemisi saab jälgida. Seetõttu on valge-toonekurg lausa ideaalne inimeste kaasamiseks linnuvaatlustesse.

Oluline lisapõhjus, miks 2004. aastal valik just valge-toonekure kasuks langes, on tänavu toimuv rahvusvaheline valge-toonekure loendus. Selliseid kogu valge-toonekure levilat haaravaid loendusi korraldatakse iga kümne aasta tagant ning aastail 2004–2005 kogutakse sel moel andmeid juba kuuendat korda.

Valge-toonekure tulevik on ebaselge. Juba üle sajandi tagasi märgati mitmel pool Saksamaal, et valge-toonekurgi

jääb vähemaks. Et selle suursuguse linnu käekäigul silma peal hoida, ongi korraldatud alates 1934. aastast üleeuroopalisi valge-toonekure loendusi: need toimusid ka 1958., 1974., 1984. ja 1994.–1995. aastal. Loenduste tulemused vaid kinnitasid kartust, et valge-toonekurg on kogu levila ulatuses suures ohus. Kohati oli lindude arvukus vähenenud üle 90% ning Rootsist on see liik nüüdseks kadunud. Valge-toonekure taandumise peamist põhjust nähakse elupaikade (märgalade) hävimises. Arvestades seda, et 90% valge-toonekurgedest elab Euroopas, kus nende elupaiku on hävitatud eriti hoogsalt, ennustati 1984. aasta loenduse järel sellele linnuliigile väga musta tulevikku. Seetõttu kanti valge-toonekurg kogu Euroopas ohustatud liikide nimekirja.

1994.–1995. aasta rahvusvahelise loenduse tulemused näitasid aga ootamatult, et Ida-Euroopa populatsioon on kümne aastaga suurenenud 119 000 paarilt 138 000 paari (15%) ja Lääne-Euroopa (Hispaania) populatsioon 16 000 paarilt 28 000 paari (75%) (vt. joonis 1). Arvukuse suurenemist on selgitatud mitmeti.

joonis 1. Valge-toonekurgede arvukus ja selle muutused eri riikides [3].

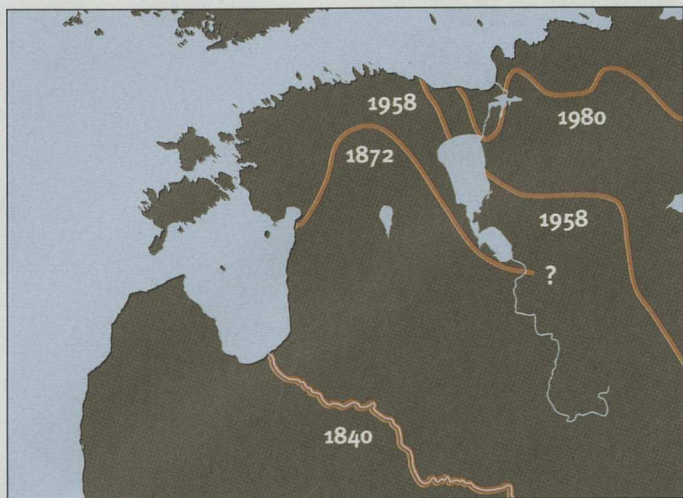
Lääne-Euroopa populatsiooni kosumise peapõhjuseks peetakse muutusi talvituseladel. Enne 1984. aastat oli Lääne-Aafrikas, kus Lääne-Euroopa valge-toonekured talvituvad, mitu pikemat põuaperioodi, mille jooksul ulatuslikud rohumaad kõrbestusid: linnud ei leidnud enam sobivaid paiku talve üleelamiseks. 1980.–1990. aastatel on ilmastikuolud seal aga tunduvalt paranenud ning toonekurgede arvukus seetõttu tublisti suurenenud. Ida-Euroopa populatsiooni suurenemise peamise põhjusena loetakse siinse põllumajanduse allakäiku: lindudel on nüüd rohkem võimalusi leida endale sobiv elupaik.

Hoolimata meeldivast üllatusest, mida tõi viimane loendus, ei saa siiski kindel olla, et halvad ajad on valge-toonekurele möödunud. Eelolev kogu levilat hõlmav loendus peab näitama, kas kümne aasta tagune suundumus jätkub või oli tegemist vaid lühiajalise eduga.

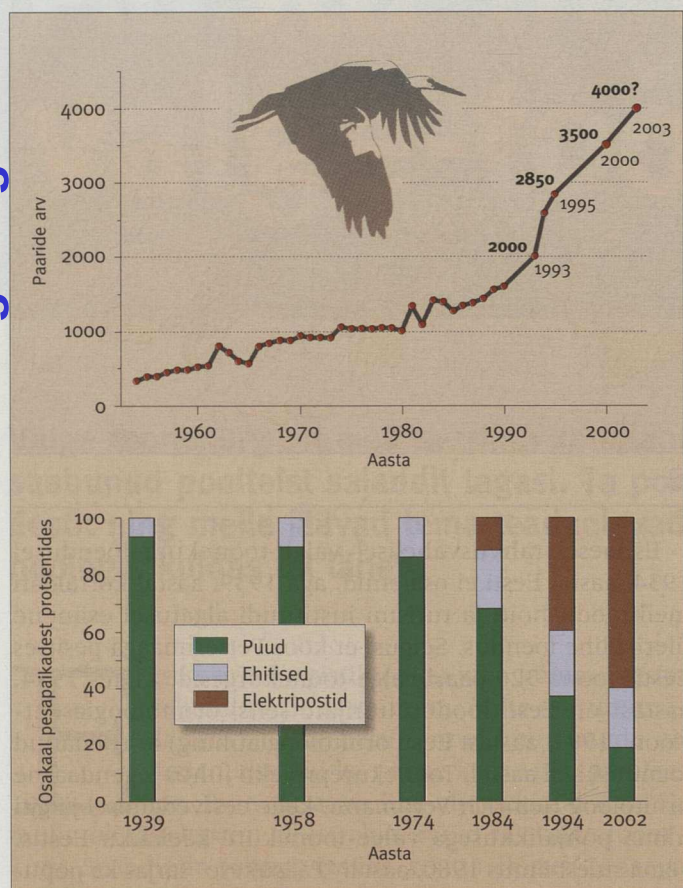
Eestis uustulnuk. Valge-toonekurg on meil üpris tavaline lind. Nii ei oskaks arvatagi, et ta on siin elanud vaid pisut üle poolteistsaja aasta. Esimene pesaleid meie aladel on registreeritud 1841. aastal Vahtseliina lossi varemetel [1]. Püsiv asurkond tekkis Eestisse alles 19. sajandi lõpuks [4, 6] (vt. joonis 2).

Esimesel rahvusvahelisel valge-toonekure loendusel 1934. aastal Eesti ei osalenud, aga 1939. aastal korraldati meil loodushoiu ja turismi instituudi algatusel esimene üleriigiline loendus. Selgus, et koos Petserimaaga pesitses Eestis toona 320 paari valge-toonekurgesid. Alates 1954. aastast on Eesti looduseuurijate seltsi ornitoloogiasektsioon (1991. aastast Eesti ornitoloogiaühing) korraldanud loendusi igal aastal. Toonekureprojekti juhtis legendaarne ornitoloog Heinrich Veromann, kelle eestvedamisel jälgiti ülima põhjalikkusega valge-toonekure käekäiku Eestis. Tema sulest ilmus 1980. aastal "Pääsukese" sarjas ka populaarne raamat valge-toonekurest.

Loenduste tulemused on näidanud, et toonekure arvukus on meil pidevalt suurenenud, ulatudes 1984. aastal 1400 paarini ja 1995. aastal 2600–3200 paarini. Nüüd võib neid olla juba umbes 4000 paari, täpsemalt saame seda teada pärast eelseisvat loendust (vt. joonis 3, ülal). Arvukuse suurenemist soodustab meil peamiselt sobivate elupaikade rohkus, ilmselt tuleb neid lähiaegadel juurde ka sisseändega. Tekib küsimus: kui palju toonekurgesid Eestisse mahub? Võrreldes meie valge-toonekurgede arvukust Läti andmetega, kus pesitseb üle 10 000 paari, võib öelda, et ruumi veel on.

Joonis 2. Valge-toonekure levimine põhja ja ida poole [6].

Joonis 3. Valge-toonekurgede arvukus (ülal) ja pesapaigad (all) Eestis.

Eelkõige Lõuna-Eesti pesitseja. Valge-toonekurg ei ole Eestis igal pool ühtmoodi tavaline: Lõuna-Eestis on neid palju rohkem kui Põhja-Eestis. Kagu-Eestis võib valge-toonekure asustustihedus kohati olla üle 25 paari 100 ruutkilomeetri kohta, Lääne-Eesti saartel seevastu on toonekurg aga lausa haruldane. Ebaühtlast levikut selgitab asjaolu, et see lind on meie ala alles asustamas. Veel paarkümmend

aastat tagasi oli valge-toonekurg Põhja-Eesti rannikul üsna haruldane pesitseja. Kirde-Eesti kõige kaugematele aladele on ta jõudnud alles viimasel kümnendil.

Ehkki rände aegu liigub Saaremaal üsna palju toonekurgesid, pesitses seal kuni viimase ajani püsivalt vaid kaks paari. Mullu registreeriti aga juba kuus pesapaika. Valge-toonekurg on ülimalt pesapaigatruu lind, mistõttu hõlvab uusi alasid väga aeglaselt. Veel asustamata aladele siirduvad tavaliselt noored linnud, kelle esimesed pesitsuskatsed sageli ebaõnnestuvad. Näiteks Hiiumaal on toonekured viimasel kümnendil üritanud pesitseda kahel korral, Vormsil on varasemast ajast teada üks pesitsusjuhtum.

Valge-toonekurele ei meeldi ületada laiu veevälju. Siin peitub ilmselt ka põhjus, miks nad pole senini pesitsenud Soomes. Liikumas nähakse toonekurgi seal küll järjest rohkem, aga selle liigi kõige põhjapoolsemad pesad on sellegipoolest ikka veel Eestis.

Miks nad kipuvad elektripostidele? Valge-toonekurg pesitseb peaaegu eranditult inimese läheduses. Enamasti seepärast, et just inimese juures leidub sobivaid pesapaiku: suured puud, katused, korstnad, postid. Aga inimese juures on ka turvalisem, sest sinna ei kipu kõikvõimalikud röövlomad.

Pesapaiga valikul on valge-toonekurg meil alati sõltunud inimesest: pesitsevad nad ju korstnatel või puu otsa pandud pesaalusel. Viimastel aastakümnetel on aga toimunud oluline muutus: toonekured on kolinud elektripostidele. Kui 1970. aastatel pesitses Eestis elektripostidel vaid mõni üksik paar, siis 1984. aastaks oli sinna kolinud juba 12% toonekurgedest. 1990. aastate keskpaigaks oli elektripostipesade osakaal juba 41% ja 2002. aastaks olid elektripostidele kolinud rohkem kui pooled Eesti valge-toonekured (vt. joonis 3, all). Millega seda seletada?

Üks oletatav põhjus võib olla asustuse tihenemisest tekkinud liigisisene konkurents. Kõik muud sobivad pesapaigad on juba hõivatud, ja elektripostid annavad võimaluse ehitada uus pesa. On ju elektriposti konstruktsioon pesa aluseks väga sobiv ja kindel. Vanasti arvati, et toonekured kardavad rauda ja pesa alused tuleb kindlasti teha puust (pesa aluseks paigaldataval vankrirattal eemaldati metallrehv!). Elektripostidel pesitsedes on aga toonekured nüüd selle eksiarvamuse ümber lükanud.

Elektripostipesad teevad aga peavalu elektrikutele: suur ja vihmadega läbivettinud pesa põhjustab sageli lühiseid ja võib oma raskusega isegi juhtmed katki vajutada. Mida sellises olukorras ette võtta? Pesade allalükkamisest pole kasu: väga pesapaigatruu linnuna tuleb valge-toonekurg üldjuhul kindlasti samasse kohta tagasi ja ehitab pesa uuesti. Näiteks Poolas, kus pesitseb kõige rohkem toonekurgesid ja kus elektripostipesade probleem on ka kõige teravam, tõstetakse erilise alusega pesa juhtmetest pisut kõrgemale ning lind ja inimene saavad taas rahumeelselt koos elada. Meil on Eesti Energia kõige probleemsemates kohtades olevad pesad ümber tõstnud: vana pesa vahetusse lähedusse on paigutatud uus post koos pesa alusega. Esimesed katsetused on näidanud, et suurema osa uutest pesadest võtavad toonekured ka omaks.

toonekurg sööb kõiki, kellest jõud üle käib, ent konnad kuuluvad kindlalt tema põhimenüüsse.

Pessa ehitus. Pesa võib toonekurepaar valmis ehitada mõne päevaga, aga laisematel võib see kesta terve suve. Tavaliselt juhul on tõenäoliselt tegu noorte lindudega, kes alles katsetavad pesaelu ja jõuavad tegeliku pesitsemisele järgmisel aastal. Pesamaterjaliks kasutatakse peamiselt oksa ja sisemus vooderdatakse heinatuustide ning mätas-
tega. Aastate jooksul tassitakse pesa aina materjali juurde, nii et sageli võivad pesad kõrguda meetrini. Selline kerge pesa, kus on ka palju mättaid sees, võib kaaluda mitu tonni.

Veel 1980. aastatel tekitasid suurt muret kõikjal vedele-
d heinapallinöörid, mida vanalinnud vooderduseks pesa-
lõid. Tihti mässisid pojad ennast nööridesse ja enamik neist
suri. Vahel harva õnnestus õigel ajal jaole saada ja pojad
lahti päästa. Mõni pesa kujunes lausa toonekurelõksuks,
kus igal aastal pojad ja isegi vanalinnud nöörides hukkusid.
Viimasel ajal ei ole pallinööridel pesapoegade hukkamisel
enam olulist osa.

Üks uskumatumaid lugusid valge-toonekure kohta on
seotud just pesa ehitamisega. Nimelt olla Viljandimaal üks
heinaküün põlema läinud, sest toonekurg olevat vedanud
küüni katusel olevasse pesa põlevaid oksa. Et küün põles
maha, siis oli vaja süüdlast: läheduses oksa põletanud
töömehed ajasid süü toonekurgede kraesse. Absurdne

juhtum, aga lähiümbruses ei sallitud toonekurgesid veel
mõnda aega.

Pesaelu. Meie valge-toonekured saavad talvitus-
aladelt tagasi aprillis, esimesi linde võib aga mõnikord näha juba
märtsi viimastel päevadel. Hilistel kevadetel saabub osa
neist aga alles mais.

Valge-toonekured tulevad enamasti tagasi oma vanasse
pesapaika. Et nad on pika elueaga, siis võib samu linde
samal pesas jälgida aastaid. Valge-toonekured võivad loo-
duses elada üle kahekümne aasta vanaks, ent suurem osa
neist ei ela kauem kui kümme aastat. Suguküpseks saavad
toonekured tavaliselt kolmandal eluaastal, aga sageli alus-
tatakse pesitsemist alles neljandal või viiendal eluaastal.

Pärast pesa kohendamist asuvad emalinnud kohe ka
munema. Esimesi mune võib pesadest leida juba aprilli
lõpus, aga suurem osa neist ilmub mais. Haudeperiood
kestab valge-toonekurel umbes ühe kuu, juuni keskpai-
gaks peaksid poegade pead üle pesaääre näha olema juba
kõikjal.

Pojad hakkavad lendama kahe kuu või pisut pikema
aja jooksul, nii et pesast lahutatakse juuli lõpus või augusti
alguses. Kõige sagedamini lennuvõimestub valge-too-
nekurgedel kaks või kolm poega, harvemini üksainus

Kõige sagedamini kasvab toonekurepesas lennuvõimeliseks kaks kuni kolm poega. Noored valge-toonekured on halli nokaga.

või neli. Edukatel aastatel tuleb väga harva ette ka viiepojalisi pesakondasid. Eestist on teada üks juhtum, kui pesast sai tuule tiibadesse korraga kuus poega. Keskmiselt lennuvõimestub Eesti toonekurepesades headel aastatel 2,5 poega, halvematel aga vahel ka vähem kui kaks.

On levinud arvamus, et toonekure pesast lendab välja tavaliselt ikka paaris arv poegi ja seetõttu visataksegi kolmas sageli alla. See on küll eksiarvamus. Aga vanalinnud viskavad tõesti sageli mõne poja pesast välja: enamasti on see olnud vigane või haige, kes teiste poegade kõrval kängu jäänud ning kellest elulooma ei saaks. Põuastel suvedel ei suudeta kõiki poegi üles kasvatada toidupuudusel. Siis hukkub nõrgemaid rohkem.

Ilmastikuolud, nagu põuane suvi, pikk külm kevad või kestev vihmaperiood, jätavad sageli suure osa toonekuredest järelkasvuta. Halvimatel aastatel jääb poegadeta rohkem kui veerand meie toonekuredest. Aga ka parimatel aastatel võib vähemalt kümnendik paaridest olla lasteta: oletatavasti noored linnud, kes pesitsevad alles esimest korda ning pole veel suguküpsed.

Meie valge-toonekured on erakud. Eestis on valge-toonekurg seni eelistanud pidada liigikaaslastega distantsi: ta ei ehita oma pesa teistele väga lähedale. Vaid üksikutel juhtudel on pesade omavaheline kaugus olnud alla saja meetri. Sageli tuleb ette, et naabrid ei saa omavahel läbi,

siis peetakse tuliseid kaklusi. Kahjuks visatakse kaklustes sageli pesast mune ja poegi alla, mistõttu mõnelgi paaril pesitsemine ebaõnnestub.

Kesk-Euroopas on toonekured üksteise suhtes tunduvalt leplikumad, pesitsevad üsna tihti lausa kolooniatena: ühel hoonetekogumil võib tihedalt koos pesitseda isegi kümneid toonekurepaare. Meile lähimad kolooniad asuvad Leedus.

Madu noka vahel? Paljud inimesed arvavad, et toonekured tassivad madusid pesa ümbrusse. Mitmel pool on öeldud, et nägime, kuidas toonekurg lendas pesale, pikk peenike asi noka vahel: mis see muu sai olla kui madu. Ja kui siis talu läheduses on veel nähtud rästikut, on asi selge: rästiku on sinna toonud toonekurg. Siin on tegu ühe toonekurgede kohta käiva eksiarvamusega. Tegelikult toovad nad poegadele toidu pessa oma maos ja oksendavad selle siis välja. Valge-toonekured söövad küll madusid, kui neil õnnestub mõni kätte saada, aga pessa tuuakse ikkagi juba surnud loom.

Valge-toonekure toidulauale satuvad kõik, kellest jõud üle käib ja kelle ta suudab tervelt alla neelata. Põhiosa toidust on igasugused putukad, konnad, hiired, aga ka linnupojad, kui mõni peaks ette sattuma. Valge-toonekure on süüdistatud selles, et ta paneb nahka kõik jänese- ja rukkiräagu pojad. Ent rukkiräakude arvukus on vähenenud

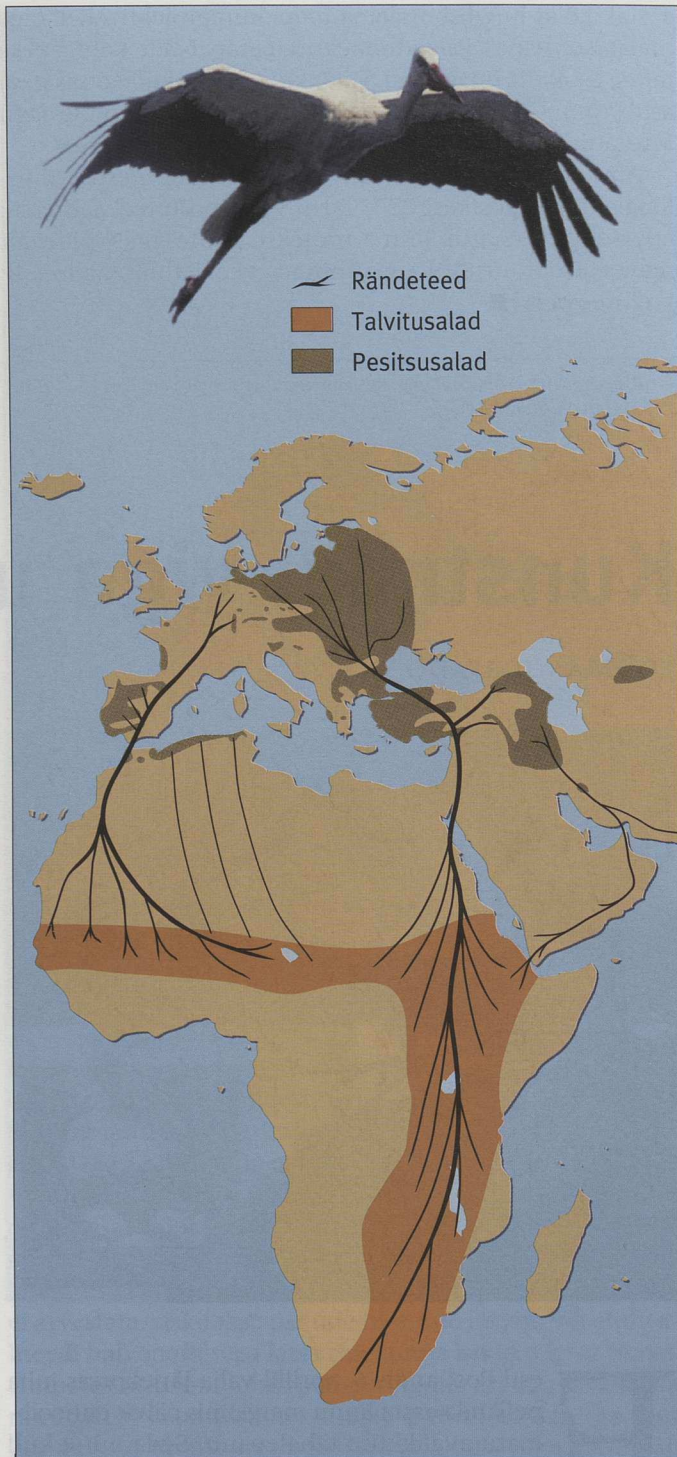
FOTO: VILLU ANVELT

Üle poolte toonekurepesadest paiknevad meil elektripostidel.

muliselt ka neil aladel, kus toonekured pole kunagi elanud. Enamasti on nii, et inimene ei taha tunnistada enda vigu ja üritab mitmeidki hädasid ajada teiste kaela.

Valveks Lõuna-Aafrikasse. Sügiseti lahkuvad toonekured meilt augusti lõpus ja septembri alguses. Erinevalt lookurgedest ei moodusta toonekured suuri rändeparvi, vaid lahkuvad märkamatult, väikeste salkadena. Eesti valge-toonekurgede rännutee on eriti pikk, sest nad talvituvad Lõuna-Aafrikas (vt. joonis 4). Meie linnud rändavad Türgi ja Iisraeli kaudu Egiptusesse ja sealt piki Niilust Aafrika lõunatippu välja. Lääne-Euroopa populatsiooni linnud kasutavad hoopis teisi rändeteid ja talvitusalasid: lendavad Aafrikasse Gibraltari kaudu, talvituvad aga Lääne-Aafrikas, Saharast lõuna pool.

Üliharvadel juhtudel võib valge-toonekurg talve üle elada ka Eestis. Igal sügisel jääb siia toonekurgesid, kes vigastuste või haiguste tõttu ei suuda lõunasse lennata. Sellised linnud tavaliselt surevad, vaid mõni neist elab kusagil siseruumides peetuna kevadeni. Aga siiski on ette tulnud, et valge-toonekurg elab meil talve üle ka looduses. 1972. aasta sügisel jäi üks neist talvituma Võru Kubijale. Ta elas kogu talve allikatel, kuhu inimesed talle lisatoitu

Joonis 4. Valge-toonekure levila ja rändeteed [2].

viisid. Lind jäi ka järgmiseks talveks samasse kohta. Kaks viimast talve (2002–2003 ja 2003–2004) on üks valge-toonekurg edukalt üle elanud Lääne-Virumaal Arknas. Aga ka siin jäi lind ellu vaid tänu lisatoitmisele.

Toonekureloendustel saab osaleda igäiks. Valge-toonekure pesapaikade loendusel on igal aastal osalenud palju linnuhuvilisi. Suur tänu kõigile senistele kaasalööjatele! Eesti ornitoloogiaühing kutsub ka nüüd, rahvusvahelise loenduse

aastal, kõiki huvilisi osalema toonekureprojekti. Eelkõige oodatakse teavet valge-toonekure pesapaikade kohta: pesa täpne asukoht (maakond, vald, küla, talu); mille otsas pesa asub (puu, korsten, elektripost jne.); kas pesa oli tänavu asustatud; mitu poega toonekurgedel lennuvõimestus.

Andmed palume saata sügiseks aadressil: Eesti ornitoloogiaühing, postkast 227, Tartu või e-posti teel aadressil: eoy@eoy.ee. Aasta linnu projekti kohta saab pidevalt teavet Eesti ornitoloogiaühingu veebilehelt aadressil: www.eoy.ee. ■

1. Hueck, A. 1845. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig.

2. Schulz, Holger 1988. Weißstorchzug – Ökologie, Gefährdung und Schutz des Weißstorchs in Afrika und Nahost. – WWF-Umweltforschung, 3. Königsutter-Lelm.
3. Schulz, Holger 1999. The world population of the White Stork (*Ciconia ciconia*). Results of the 5th International White Stork Census 1994/95. – Schulz, Holger (ed.): Weißstorch im Aufwind? – White Storks on the up? – Proceedings, Internat. Symp. On the White Stork, Hamburg 1996. NABU, Bonn: 351–365.
4. Veroman, Heinrich 1975. Valge-toonekure asurkonna kujunemisest Eestis. – Renno, Olav (toim.) Eesti loodusarulduste kaitseks. Valgus, Tallinn: 166–182.
5. Veromann, Heinrich 1980. Valge-toonekurg. Valgus, Tallinn.
6. Veromann, Heinrich 1990. History and recent status of the European White Stork in the Baltic States and the USSR. Käsikiri Eesti ornitoloogiaühingu arhiivis.

Margus Ots (1970) on ornitoloog, Eesti ornitoloogiaühingu valge-toonekure projekti koordinaator, Eesti linnuharulduste komisjoni esimees.

Kunstniku viga upitas aasta lindu

TOOMAS JÜRIADO

Eesti Post andis 6. aprillil välja järjekorras juba neljanda aasta linnu margi, mis pälvis enneolematu avalikkuse tähelepanu. Seda mitte küll niivõrd margi vaieldamatult kena kujunduse, kuivõrd kunstnik Vladimir Taigeri näpuvigate tõttu, mida ajakirjandus ülemäära võimendama ruttas.

Kaks esimest aasta linnu marki – 2001. aastal kiivitajaga ja 2002. aastal varblasepaariga – on kujundanud pärnulasel Signe Viilik ja Janno Poopuu, kes tegid tihedat koostööd Eesti ornitoloogiaühinguga. Mõlema postimaks vahendi kavandeid muudeti päris mitu korda, et kujutised saaksid võimalikult loomutruud.

Mullu hakkas aasta linnu marke joonistama laiemale avalikkusele eelkõige Eesti paberrahade kujundajana tuntud Vladimir Taiger. Üleüldise arvamuse kohaselt

sai harakamark eelnenud väljaandeist tublisti ilusam ja pälvis filatelistidelt koguni Eesti aasta kauneima margi tiitli. Paraku läks aga kaotsi postmargitegijate koostöö ornitoloogidega – ja kohe oli ka kuri karjas: kunstnik eksis ladinakeelsete nimetuste kirjareeglite vastu ja kirjutas *Pica pro Pica pica*...

Sellest veast kahjuks õppust ei võetud ja seekordsed näpuvead on tõsisemad. Esiteks on eksitud linnu nimetuses: valge toonekurg *pro* valge-toonekurg. Teiseks avastasid toonekureurijad juba enne margi ilmumist Eesti Posti veebilehelt, et kunstnik on muutnud meelevaldselt poegade ja vanalinnu proportsioone: linnutundjate kinnitusel peaksid nii väikesed pojad olema veel hallis sulekuues ja mitte suutma püsti seista. Margi ebaadekvaatsus on eriti hästi tajutav ilmselt otse foto järgi tehtud ja seetõttu täpsete kehamõõtmatega linde kujutaval maksimumkaardil (pildil).

Kes teab mis kanaleid pidi jõudsid asjatundjate omavahelised arutlused ajakirjandusse ja 26. märtsi Eesti Päevaleht kuulutas alapealkirjas "Linnuteadlased tahavad, et Eesti Post hävitaks margiseeria toonekurest". Ses väites on vähemalt kaks viga: esiteks pole tegemist margiseeria, vaid üksikmargiga, teiseks ei tule artiklist miskil moel välja, et mõni "linnuteadlane" sellist tahet avaldanud oleks – ja ega ei olegi. Teised kanalid aitasid ajakirjandusmullil aina paisuda, aga eks selle tegevuse käigus tulnud ka toonekurest endast pikemalt kõnelda ja järgmisel päeval hõõrusid linnukaitsjad heameelest käsi: nii head ja laialdast tutvustuskampaaniat poleks ornitoloogiaühing oma aasta linnule iialgi teha suutnud...

Siiski oleks kena, kui Eesti Posti marke välja andva all-ettevõtte Eesti Postmark juhid taastaksid vana traditsiooni ega arvestaks edaspidi loodusmarkide kujundamisel mitte ainult kunstniku fantaasia lennukust, vaid ka asjatundjate näpunäiteid. ■